

ANADOLU KÖY EL HALILARININ GELENEKLİ TASARIM ALIŞKANLIKLARI VE AYKIRI BİR ÜSLÛP

FAHRETTİN KAYIPMAZ*
NACİYE KAYIPMAZ **

Nakkaş tasarımlarıyla çözüğe aktarılan Anadolu-Türk halıları dışında, hemen bütün bir Anadolu'da uygulanan ve köy el halıları grubuna giren büyük bir gelenek; "alışkanlık" kazanmış belleklerden ilme -ilme düğümlenerek Türkmen tezgâhlarına aktarılabilir. Türkmen etnografyasının kendine has ve oldukça doğal hayat tarzının adeta penceresi durumundaki yaygılar bu yapının temelidir ve âdetler zinciri ile çevrelenmiş, kendisinden önce devralınan alışkanlıklarla perçinlenmiş, obanın "im"leriyle sıkı sıkıya bağlanmış Türkmen kadınının muhayyilesi, bütün olarak "gelenekli tasarım alışkanlıklarını" meydana getirmektedir.

Pazırık halısından başlayan uzun bir yolculuk, geniş bir coğrafyada çok geniş kültürel temaslarla Anadolu'da devam ettiği için, iki bin yıllık gelenekli tasarım alışkanlığının bünyesinde de çok farklı alt başlıkları meydana getirmiş bulunması oldukça tabiidir. Bu açıdan Batı Anadolu, Doğu Anadolu halıları gelenekli desen anlayışları içinde; Yağcıbedir, Kula ve Kağızman gibi daha belirgin alt gelenekli desen alışkanlıklarını belirginleştirmiş olması, aslında gelenekli tasarım alışkanlıklarının kültürel zenginliğinin tabii bir sonucudur.

Konya Alaeddin Camii'nde bulunan ve Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ne getirilerek teşhîre konan sekiz parçalık Anadolu Selçuklu devri dokuması halı koleksiyonu; Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nden alınan ve bugün Konya Müzesi ile Türk ve İslâm Eserleri Müzesi koleksiyonunda bulunan üç parçalık koleksiyon ile birlikte Anadolu-Türk halılarının tasarım alışkanlıklarını detaylı olarak belgeleyebilecek düzeyde, aynı zamanda düğümlü dokuma geleneğinin de erken ve asil örnekleridir. Bu halıların muhteşem desen anlayışı

* Sümerhalı Ürün AR-GE Md.Yrd.

** Sümerhalı Ürün AR-GE Uzmanı.

şında daha sonraki devirlerde karşımıza çıkan ve gelenekli tasarımın en belirgin motifleri olan "eli belinde, koçboynuzu ve yıldız" motiflerinin ilk ve en güzel biçimlendirilmiş örneklerini bulmak mümkündür.¹

14. Yüzyıldan itibaren belirginleşen hayvan figürlü Anadolu halıları ile 15. ve 16. yüzyıllarda belirginleşen, Hans Holbein tablolarında görülen ve bu adla anılır olan rozetli halılar ile Lorenzo Lotto tablolarında görüldüğü için bu adla anılan Anadolu-Türk halıları desen anlayışları; aslında genel olarak Batı Anadolu, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu gelenekli halı dokuma merkezlerinde, siparişleri karşılayan çok küçük çaplı atelyelerin dışında, büyük bir kısmı mahallî köy evlerinde Anadolu Türkmen kadını muhayyilesinden özgü tellerine ilme -ilme aktarılan bir geleneğin belgeleridir.²

Klâsik Devir Osmanlı Halıları grubu içinde değerlendirilen ve genellikle Uşak, Bursa veya İstanbul gibi merkezlerde saray nakkaşhanesine bağlı olarak çalışan ve sipariş veya nakkaşlar tarafından verilen desenleri uygulayabilen düzenli atelyelerde imal edilen saray tipi halılarımızın güzel örneklerini konumuz kapsamı dışında alabilirsek; 16. ve 17. yüzyıllarda Türkmen oymaklarının konar-göçerlikten yerleşik iskâna geçişleri ile birlikte meydana getirdikleri mahallî bölgelerde "gelenekli tasarım alışkanlıklarıyla" farklı tiplerde çok enteresan ve güzel halıları dokumaya devam ettikleri bilinmektedir.

Bu devre kadar genellikle Batı Anadolu, Orta Anadolu veya Doğu Anadolu halıcılığı genel adı içinde gruplandırılan Anadolu-Türk el halıları, bu iskânlar sebebiyle daha alt gruplarda tanımlanabilecek kendine özgü özellikleri

¹ Mehmet Önder, "Selçuklu Devri Konya Halıları", *Türk Etnografya Dergisi*, sayı VII-VIII, İstanbul 1996, s.46-49.

Afif Duruçay, "Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde Bulunan 8 Selçuklu Halısı", *Kültür Sanat Dergisi*, sayı 5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ocak 1977, s. 82-85.

Yusuf Durul-Oktay Aslanapa, *Selçuklu Halıları*, Ak Yayınları, Türk Süsleme Sanatları Serisi: 2, s.17-34.

Şerare Yetkin, *Türk Halı Sanatı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1991, s. 7-17.

Oktay Aslanapa, *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*, Eren Yayınları, İstanbul 1987, s. 13-36.

² Yusuf Durul, "XV. Asır Hayvan Motifli Halılara Dair Yeni Bir Örnek", *Türk Etnografya Dergisi*, sayı 5, 1962, s. 9-11.

Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Türk Halı Sanatı", *Bilim Birlik. Başarı Dergisi*, sayı 41, s. 8-13.

Turkish Handwoven Carpets, Catalog No: 1, 2, 3, 4, Turkish Republic Ministry of Culture, İstanbul 1987, 1988, 1990.

Kurt Erdmann, *Der Turkische Teppich Des 15. Jahrhunderts (15. Asır Türk Halısı)*, (Çev. H. Taner), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Maarif Yay., s. 104-112, 116-125.

Belkıs Balpınar - Udo Hirsch, *Carpets of the Vakıflar Museum İstanbul*, Uta Hulsey Wesel 1988, Lev. 1-6,7-10, 11-17, 18-23, 25-34, 35-50,51-53 İten, *J. Der Anatolische Teppich*, Prestell Munchen, s. 13-36.

Şerare Yetkin, *a.g.e.*, s. 19-81.

hissettirmeye başlamışlardır. 17. ve 18. yüzyıllardaki bu genel yapı içinde, Batı Anadolu'da Bergama, Kula ve Gördes gelenekli halıcılığı ile; Orta Anadolu'da Eskişehir Sivrihisar, Sivas Şarkışla, Konya Karapınar ve Ladik ile Kırşehir Mucur gelenekli halıları, gelenekli tasarım alışkanlıklarının artık bir kimlik olmuş ilk ve en güzel örnekleridir.³

Kendine özgü bu kimlikler; 18. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu'da, Türkmen oymaklarının adlarına veya yerleştikleri bölge adlarına göre hemen bütün bir coğrafyada farklı alt gelenekli tasarım gruplarının doğmasının da belirleyici ögesi olmuştur. Yağcıbedir, Yuntdağı, Döşemaltı, Reyhanlı, Karakoyunlu, Sarıkeçili, Saçıkara veya Karakeçili dokuma yaygıları daha çok oymak gruplarının kendine uygun kimliklerinin birer ürünü olmakla birlikte; Çanakkale, Milas, Taşpınar, Zara ve Kağızman dokumaları da daha çok yerleşim adı kimliğine yansımış alt grupların temsilcileridirler.

17. ve 18. yüzyıllardaki Anadolu gelenekli dokumaları içinde, gelenekli tasarım alışkanlıkları dışında kalan, kendine has öyle dokumalar vardır ki, ne Türkmen oymak adı kimliği, ne de gelenekli yer adları ön plâna çıkmış dokumaların kimliği ile açıklanamayacak ölçüde ve "özgün" bir kimliğe sahiptirler.

³ Kazım Dirik, *Eski ve Yeni Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri Panoraması*, Alaaddin Kral Bas., İst 1938.

Osman Bayatlı, "Bergama'da Dokumacılık", *Türk Etnografya Dergisi*, sayı 2, 1957, s. 53-55.

Nigar Özhan, "Bergama'da Eski ve Yeni Halıcılık", *Türk Etnografya Dergisi*, sayı 12, 1969, s. 123-127.

Belkıs Acar, "Divriği Ulu Camii'ndeki Halı ve Kilimler", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı*, Vakıflar Gn. Md. Yay., 1978, s.159-228

Zahir Güvemli - Can Kerametli, *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi*, Ak Yay., 1974, s. 21-32.

Bekir Deniz, "Ladik Halıları", *Bilim Birlik Başarı Dergisi*, sayı 46, 1986, s. 13-18.

Bekir Deniz "Gördes Halıları", *Bilim Birlik Başarı Dergisi*, sayı 45, s.13-19.

Bekir Deniz "Kula Halıları", *Bilim Birlik Başarı Dergisi*, sayı 43, s.13-19.

Eberhart Hermann, *Asiatische Teppich und Textilkunsts*, Band 1. 1989, Lev.4-11, Band 2. 1990, Lev.4-11,15, Band 3. 1991, Lev.1,3,5-11, Band 4, 1992, Lev. 1,7-9, Munchen.

James Opie, *Tribal Rugs Nomadic and Willage Weavings from the Near East and Central Asia*, Laurence King, 1992, Lev.4/37,5/8,22, 15/6,7,10,11,12

Hali, The International Magazine of Antiques Carpets and Textiles, (Sayı 33'den başlayarak 77'ye kadar devam eden bütün sayılarda Avrupa'ya götürülmüş bulunan ve özel koleksiyonlar elinden bulunan eşsiz güzellikte 16-18. yüzyıllara ait Anadolu gelenekli halı örnekleri bulmak mümkündür.)

Fahrettin-Naciye Kayıpmaz, "Erken Dönem Anadolu Şarkışla Halıları", *Türkiyemiz Dergisi*, sayı 73, Eylül 1994, s. 38-49.

Kurt Zipper - Claudia Fritzsche, *Battenberg Antiquitäten Kataloge Orientteppiche*, Munchen 1989, s.155-189

Suzan Bayraktaroğlu, "Kırşehir ve Mucur Seccâdelerinden 18. Yüzyıla Ait Örnekler", *Kültür ve Sanat Dergisi*, sayı 8, s. 39-43.

Makalemizin konusunu meydana getiren bu halılar, saray siparişleri veya nakkaş müdahalesi görmüş halıcılıktan oldukça uzak, "gelenekli köy el halıları"dır. (Resim 1-5)

Sivas çevresinde, vakıf cami teberrukatı halı ve kilimlerinin araştırılması sırasında, üç adedi Sivas Şarkışla (eski adıyla Tonus) Büyük Camii'nde, bir adedi Sivas Merkez Ulu Camii'nde, bir adedi de Sivas Merkez Ece Camii'nde olmak üzere toplam beş adet olarak bulunmuşlardır.

Çok zengin Şarkışla halıları koleksiyonuna sahip Şarkışla Büyük Camii'nde bulduğumuz ilk üç parça sebebiyle uzun bir süre biz bu halıları, kitap olarak hazırladığımız "Şarkışla Halıları" çalışması kapsamında değerlendirmeye aldık. Şarkışla halılarının çok derin kültürel kimlik sorgulamaları içinde bu halılar biraz yabancı kaldılar. Gerek teknik konstrüksiyon, gerekse ilginç desen yapısı ile daha sonra bunların Şarkışla halıları grubundan ayrı değerlendirilmek zorunluluğu doğmuş oldu.

Belirli bir süreç içinde kimliğini bulmuş olan Anadolu el halılarının gelenekli desen alışkanlıkları içinde belki de en belirleyici unsur, artık belleklere kayıtlı bulunan "anonim" şekillerin rengarenk ve ahenkli bir düzen içinde çözümlerine ilme -ilme aktarılmasıdır. İrticalen veya daha önce yapılmış olan halı örnek alınarak ikinci bir halı dokuması bu geleneğin uygulama yöntemidir. Bu açıdan da bordürlerin köşeleri çoğu zaman muntazam rapor olarak oturmaz ve iç zeminde yer alan motiflerin halıda enine ve boyuna bitiş noktaları, gelenekli dokuyucu için çok fazla önem taşımaz. İçinde yaşadıkları boy ya da oymağın adeti veya göreneği kabul edilmiş desen alışkanlıkları, kendisinden önce gelenden devralındığı şekliyle Türkmen dokuyucusu "katkıları" ile uygulandığı için, nakkaş üslubu ile tasarımılanan simetrik ve düzenli desenlere göre kendine özgüdürler ve güzeldirler.

Anadolu köy halılarının bu tasarım geleneği içinde incelendiğinde, makaleye konu halılarımızın çok ilginç bir desen anlayışı dikkati çekmektedir. Tek bir modül olarak bakıldığında (Şekil 1) minare alemi formunu hatırlatan bir motif, çapraz simetri ile devam ederek (Şekil 2) halıyı enine zigzaglı bir bant halinde bölmekte ve ayrı renk grupları ile bu desen düzeni, halı zeminini birbiri içine geçerek ahenkli bir biçimde tamamlamaktadır. (Şekil 3)

Grafik düzeni çok sağlam bu desen anlayışının güzelliğini tamamlayan en önemli unsur, dokuma alışkanlıklarındaki geleneklere göre farklı bir tarz ile çok fazla sayıda kullanılan atkı ipleri ile desteklenerek daha ilginç bir dokuma haline getirilmiş olmasıdır.

Gelenekli halı dokumalarında iki veya üç sıralı olarak atılan her ilme sırası arasındaki atkılar, bu halılarda beş veya yedi sıralı olarak uygulanmıştır. Dolayısıyla bir desimetrekaredeki düğüm değerleri, gelenekli yapıdan farklı olarak, örneğin 24 x 28, 28 x 30 ve 30 x 30 kalite gibi, çözümler tel sayısına bağlı ilme sayısı az, atkı sıra sayısına bağlı ilme sayısı daima fazla veya eşit olan

dokuma geleneğimizden farklı olarak; birinci halımızda 24 x 14 kalite (Resim 1), ikinci halımızda 18 x 16 kalite (Resim 2), üçüncü halımızda 22 x 14 kalite (Resim 3) gibi, çözgü tel sayısı fazla, atkı sıra sayısı ona göre az düğüm sıklığında ilginç bir dokuma tekniği ile uygulanmıştır.

Beş adet halının hepsinde de güzel bir renk düzeni insanı etkiler. Sıcak ve soğuk renklerin kontrastı mükemmeldir. Özellikle birinci halıda, kırmızı frez ve pembe renkler iddialı bir şekilde zarifçe kullanılmıştır.

Anadolu dokuyucusu tarafından şüphesiz hiçbir iddia taşımayan ve kendi doğal etnografyası içinde üretilen bu yaygılar, sanat eseri kimliğinde tanımlamak gibi değerlendirdiğimiz düşünülmesin isteriz. Burada mütevazı Türkmen kadınının muhayyilesini ve değer yargılarını yansıtabilme de gerektiği için böyle bir değerlendirme yapılmaktadır.

Bizler bu halıların kimler tarafından ve nerede dokunduğu konusunda kesin bir yargıya varabilmiş değiliz. Benzer örnekleri yayınlayan araştırmacıların düşüncelerinin farklı olması da bu konuda yapılacak yorumları güçleştirmektedir. Kurt Zipper ve Claudia Fritzsche, böyle bir halı ile ilgili olarak "Kağızman Yörük halısı" yorumu yapıyorlar.⁴ Eberhart Herrmann'da bu halı benzeri bir örnek için "18. yüzyıl İç Anadolu halısı" yorumu getiriyor⁵ ve başka bir yayında "18. yüzyıl Doğu Anadolu halısı" yorumu çok benzer ikinci bir halı için kullanıyor.⁶ Ayrıca Halı dergisi 38. sayıda böyle bir halı için "Kağızman halısı" etiketi veriliyor;⁷ aynı derginin 54. sayısında benzer iki halı için "Doğu Anadolu Halıları" yorumu yapıyor.⁸

Bordürlerinde farklılıklar bulunan bu yayınlanmış örneklerin ortak özelliği Şekil 3'de ayrıntısı verilen desen düzeninde dokunmuş olmalarıdır ve bizce aynı geleneğin devamı olan örnekler olması muhtemeldir.

Resim 1'de yer alan halının 16. yüzyıl sonu veya 17. yüzyıl başlarında Şarkışla Halıları ile çağdaş bir dönemde dokunarak Şarkışla Büyük Camii'ne vakfedilmiş olabileceği düşüncesindeyiz. Resim 2'deki halının 18. yüzyıla ait, Resim 3, 4, 5'deki halıların da daha geç devirlere, 19. yüzyıla ait olması mümkündür. Halıların İç Anadolu, Sivas veya çevresinde dokunmuş olabileceği yönünde bir kanaatimiz oluşmuş bulunmaktadır.

⁴ Kurt Zipper - Claudia Fritsch, *a.g.e.*, s. 188.

⁵ Eberhart Hermann, *Asiatissche Teppichund Textilkunst*, Band 1, Munchen 1989, Lev. 11.

⁶ Eberhart Hermann, *Seltene Orientteppiche*, Band. VII, Munchen 1985, Lev. 10

⁷ *Halı*, Issue 38, s. 74.

⁸ *Halı*, Issue 54, s. 31 and 78.

